

Református Szemle

Az Erdélyi Református Egyházkerület,
a Királyhágómelléki Református Egyházkerület
és az Evangélikus–Lutheránus Egyház
hivatalos lapja

Száztizedik évfolyam
2017. november–december

6

Református Szemle

Alapítás: 1907

Kéthavonta megjelenő teológiai tudományos folyóirat
Kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa

FŐSZERKESZTŐ

Dr. ADORJÁNI ZOLTÁN

e-mail: adorjani@proteo.hu, tel.: 0744-989-052

FELELŐS SZERKESZTŐ

Dr. BUZOGÁNY DEZSŐ

e-mail: buzogany@proteo.hu, tel.: 0744-254-208

MUNKATÁRSÁK

Dr. Balogh Csaba

Dr. Geréb Zsolt

Dr. Kolumbán Vilmos József

Drd. Benkő Tímea

Dr. Molnár János

Dr. Pásztori-Kupán István

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

THEOLOGIA BIBLICA

Dr. Marjovszky Tibor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA PRACTICA

Dr. Fekete Károly (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

Dr. Fekete Csaba (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Dr. Szűcs Ferenc (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kara – HU)

Dr. Fazakas Sándor (Debreceni Református Hittudományi Egyetem – HU)

HISTORIA ECCLESIAE

Dr. Dienes Dénes (Sárospataki Református Hittudományi Akadémia – HU)

Dr. Ferenc Postma (Vrije Universiteit Amsterdam – NL)

ISSN 0254-4458

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 400079 Kolozsvár, Király utca (str. I. C. Brătianu) 51. sz.

Telefon: 0264-592-453

Bankszámla: BCR Cluj – RO66RNCB0106026604570001

Megrendelés: e-mail: iratterjesztes@reformatus.ro

Kéziratokat nem őrzünk meg, és nem küldünk vissza.

Készült az Erdélyi Református Egyházkerület Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában

THEOLOGIA BIBLICA

Ledán M. István: <i>A páli levelek eszkatológiájának néhány vonása a hellenisztikus sírszövegek kontextusában</i>	589
---	-----

THEOLOGIA SYSTEMATICA

Visky S. Béla: <i>A felmentés: megérteni annyi, mint megbocsátani</i>	619
---	-----

HISTORIA ECCLESIE

Kolumbán Vilmos József: <i>Zilahi Sebes János apológiája</i>	632
--	-----

Commemoratio

Buzogány Dezső: <i>Musnai László (1888–1967)</i>	649
--	-----

VARIA

Bibliopolium

Kállay Benedek: <i>Visky S. Béla: A filozófia keresztje. A megbocsátás problémája Vladimir Jankélévitch morálfilozófiájában</i>	659
Kolumbán Vilmos József: <i>Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére</i>	666
Hermán M. János: <i>Tókécs László: Kálvin és a kálvinizmus Erdélyben</i>	671
Berekméri Melinda: <i>Nagy József Levente: Csillagok közt kifejlesztve</i>	678

Recensio

Bányai László: <i>Studia Doctorum Theologiae Protestantis. VIII. évf. 2016/I.</i>	681
---	-----

Novum

Adorjáni Zoltán: <i>A 28. Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia</i>	684
Balogh Csaba: <i>Új gyakornokképzési program és tanácskozás a mentorokkal</i>	686
<i>A Gyulafehérvári Római Katolikus Hittudományi Főiskola és a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet tanárainak találkozója</i>	689
Balogh Csaba: <i>Díszdoktori címmel tüntették ki dr. Buzogány Dezsőt</i>	690
Dr. Fekete Károly: <i>Dr. Buzogány Dezső laudációja a Doctor Honoris Causa cím átadásakor</i>	691
Buzogány Dezső: <i>Az egyház történet-írás esélye. Az intézményi egyház történet-kutatás megszületése</i>	694

Reformed Review – Reformierte Rundschau – Revue Réformée

THEOLOGIA BIBLICA

- István Ledán M.: *Aspects of Pauline Eschatology in the Context of Hellenistic Funeral Inscriptions*
Einige Züge aus der Eschatologie der paulinischen Briefe in dem Kontext der hellenistischen Grabsteinschriften
Quelques aspects eschatologiques des Épîtres de Paul en contexte des inscriptions du tombeau hellénistiques 589

THEOLOGIA SYSTEMATICA

- Béla Visky S.: *The Absolution: Understanding is Forgiving*
Die Freisprechung: Verstehen bedeutet Entschuldigung
L'excuse: comprendre, c'est pardonner 619

HISTORIA ECCLESIAE

- Vilmos József Kolumbán: *The Apology of János Zilahi Sebes. A Source Edition*
Die Apologie von János Zilahi Sebes. Quellenpublikation
L'apologie de János Zilahi Sebes. Document 632

Commemoratio

- Dezső Buzogány: *László Musnai (1888–1967). A Sketch of His Life*
László Musnai (1888–1967) Biographische Skizzen
La biographie de László Musnai 649

VARIA

Bibliopolium

- Benedek Kállai: Béla S. Visky: *The Cross of Philosophy. The Problem of Forgiveness in the Moral Philosophy of Vladimir Jankélévitch*
Béla S. Visky: Das Kreuz der Philosophie. Das Problem der Vergebung in der Moralphilosophie von Vladimir Jankélévitch
Béla S. Visky: La croix de la philosophie. Le problème du pardon dans la philosophie de V. Jankélévitch 659
- Vilmos József Kolumbán: *Non videri, sed esse. Studies in Honour of Dezső Buzogány Presented on the Occasion of His 60th Birthday* (Ed. Vilmos József Kolumbán)
Non videri, sed esse. Studien zu Ehren des 60 jährigen Dezső Buzogány (Redakt. Vilmos József Kolumbán)
Non videri, sed esse. Publication en l'honneur du 60ème anniversaire du Dezső Buzogány (Réd. Vilmos József Kolumbán) 666
- János Hermán M.: *László Tóké: Calvin and Calvinism in Transylvania*
László Tóké: Calvin und der Calvinismus in Siebenbürgen
Calvin et le calvinisme en Transylvanie 671
- Melinda Berekméri: *József Levente Nagy: Stretched among the Stars*
József Levente Nagy: Zwischen Sternen ausgespannt
József Levente Nagy: Crucifié parmi les étoiles 678

Recensio

- László Bánya: *Studia Doctorum Theologiae Protestantis. Vol. VII, 2016/I*
Studia Doctorum Theologiae Protestantis. VII. Jhg. I/2016/I
Studia Doctorum Theologiae Protestantis. VII. 2016/I 681

Novum

Zoltán Adorjáni: <i>The 28th International Biblical Conference of Szeged</i> <i>Die XXVIII. Internationale Biblische Konferenz in Szeged.</i> <i>Le XXVIIIième Conférence Internationale Biblique Szeged</i>	684
Csaba Balogh: <i>The New Internship Program and a Meeting with the Mentors</i> <i>Neues Programm für Praktikantenbildung und Beratung mit Mentoren</i> <i>Un nouveau projet pour des candidats au ministère pastoral et consultation avec leurs mentors</i>	686
Csaba Balogh: <i>The Annual Meeting of the Theological Professors of the Roman Catholic Faculty of Theology of Alba Iulia and the Protestant Theological Institute of Cluj-Napoca</i> <i>Begegnung der Professoren der Römisch Katholischen Hochschule für Religionswissenschaften von Karlsburg (Alba Iulia) und der Professoren des Klausenburger (Cluj-Napoca) Protestantisch Theologischen Instituts</i> <i>Le rencontre des professeurs de l'École Supérieure de Théologie Catholique Romain de Gyulafehérvár (Alba Iulia) et de l'Institut Théologique Protestante de Kolozsvár (Cluj-Napoca)</i>	689
Csaba Balogh: <i>Dr. Dezső Buzogány has Received the Doctor Honoris Causa Title</i> <i>Ebrendoktortitel für Dr. Dezső Buzogány</i> <i>Le titre Doctor Honoris Causa accordé à M. Dr. Dezső Buzogány</i>	690
Károly Fekete: <i>Dr. Buzogány Dezső laudációja a Doctor Honoris Causa cím átadásakor</i> <i>A Laudation of Dr. Dezső Buzogány Fazakas on the Occasion of His Reception of the D.H.C. Title</i> <i>Laudation bei der Auszeichnung mit Doctor Honoris Causa-Titel für Dezső Buzogány</i> <i>Laudatio pour M. Dr. Dezső Buzogány à l'occasion de la décernation du titre Doctor Honoris Causa</i> ...	691
Dezső Buzogány: <i>The Possibilities of Ecclesial Historiography.</i> <i>The Birth of the Institutional Research on Church History</i> <i>Günstige Aussichten in der Kirchengeschichteschreibung. Entstehung der institutionellen Forschung der Kirchengeschichte.</i> <i>La chance de l'historiographie ecclésiastique. La fondation d'une institution pour la recherche de l'histoire ecclésiastique</i>	694

HISTORIA ECCLESIAE

Kolumbán Vilmos József*

Kolozsvár

Zilahi Sebes János apológiája

Forrásközlés**

Az 1791 és 1793 között zajló, Endemann-perként ismert tanfegyelmi kivizsgálás az erdélyi református ortodoxia utolsó kísérlete volt a két évszázadig tartó teológiai irányzat fenntartására. A per történetével mindössze két tanulmány foglalkozott. 1973-ban Juhász István *Christian Wolff és az erdélyi református teológia* című tanulmányának egyik alfejezetében röviden ismertetette a Zilahi Sebes János és Bodola János ellen 1791-ben indított tanfegyelmi eljárást. Juhász István úgy vélte, hogy a Zilahi és Bodola ellen indított kivizsgálás a wolffianus filozófia erdélyi térhódítását próbálta meggátolni. Kutatása nem terjedt ki a református ortodoxia vizsgálatára, de ugyanakkor rámutatott a teológiai felvilágosodás jelentőségére.¹

2007-ben az *Adalékok az Endemann-perhez* címmel közöltem tanulmányt azzal a céllal, hogy a Juhász István tanulmányból kimaradt, de a téma szempontjából jelentős forrásokat közöljem, illetve hogy elvégezzem a per történetének pontosabb rekonstrukcióját.² Kutatásom kiindulópontja a Juhász-féle tanulmány és az erdélyi református zsinati jegyzőkönyvek voltak. Sikerült tisztázni a per pontosabb lefolyását és felfigyelni a per néhány érdekességére is. Sajnos az akkori kutatás nem lehetett teljes, ugyanis Juhász István magához vette az Endemann-per legfontosabb iratait, s így vizsgálatuk és további kutatásuk lehetetlen volt emiatt. Juhász István örökösei a perrel kapcsolatos iratokat csupán az elmúlt években juttatták vissza az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárnak. Ezeknek átolvasása után világossá vált, hogy az 1791. évi zsinat nem a wolffianus

---

* Kolumbán Vilmos József (Barót, 1974), a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet (PTI) egyháztörténeti tanszékének professzora. Teológiai tanulmányait a PTI-ben végezte (1998), 1999 decemberéig Bölönben (Erdővidéki Református Egyházmegye) végzett lelképásztori szolgálatot, ezt követően pedig a PTI oktatója. Doktori disszertációját a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen védte meg 2005-ben. Kutatási területe: az erdélyi református egyház liturgia-, iskola- és intézménytörténete.

** A tanulmány az MTA Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Vagnak igenis újjítások, de ha azok ártatlanok, annál is inkább hasznosok és symbolicus könyveinkkel tam is articulis fundamentalibus, quametiam in minus fundamentalibus megegyezők, úgy látszik nem kell megvetni, hanem inkább bé kell venni, mert ha eleitől fogva az efféle Szentírással megegyező, de egyszersmind elmés és új gondolatok, s ezeknek értelmes rendben való szedése megvettettek volna, ma sem a theologia, sem a philosophia ilyen tiszta és világos állapotban nem volna, amint vagyon.” Főkonz. Lvt. 282/1791.

² Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979, 127–129.

filozófia ellen szólalt fel, hanem sokkal inkább a református ortodoxia védelmét szolgálta, ugyanis a zsinaton megfogalmazott vádpontok között pelagianista, szocinianista és arminianista tanítása állt, amelyek ellen a református egyház következetesen és kitartóan harcolt a 18. század folyamán.

A most visszakerült iratok között található Zilahi Sebes János és Bodola János maguk mentségére írt levele. Jelen forrásközlésünkben Zilahi Sebes János levelét adjuk közre. Hosszú, 26 oldal terjedelmű levélben védte meg Endemann könyvét, közvetve pedig magát is, és mutatott rá a vád megalapozatlanságára. Levele számos érdekességet tartalmaz. Amint az üggyel kapcsolatos iratokból és Zilahi leveléből is kiderül, az ügy kirobbanását Endemann Sámuel rendszeres teológiai tankönyve okozta. Endemann Sámuel, akinek Zilahi Sebes János is tanítványa, a német teológia megbecsült képviselője volt, püspökként, marburgi tanárként, fejedelmi tanácsadóként a református ortodoxiát védelmezte. Zilahi hazatérése után (1789) Endemann dogmatikája alapján tanította a diákokat Székelyudvarhelyen, sőt a zsinaton ennek a tankönyvnek alapján vizsgáztatta a nagy-papi vizsgára jelentkezőket is. Mint mondja, a zsinat tudott az új tankönyv bevezetéséről, de korábban semmiféle kifogás nem merült fel Endemann munkája ellen. Az 1791. évi zsinaton megfogalmazott vádakat, miszerint az új tankönyv pelagianus, szociniánus és arminianus teológiát tartalmazna, Zilahi Sebes János határozottan visszautasította. Furcsállta, hogy a könyv kapcsán már 2–3 nap elteltével megállapították az eretnesség vádját, holott a könyvet nem lehet ennyi idő alatt alaposan átolvasni.

Zilahi levelében szakszerűen, néhol meglehetősen szarkasztikusan fogalmazva utasította vissza a vádakat, s bár konkrétan nem fogalmazta meg, de éreztette azt, hogy az ellene és Bodola ellen megfogalmazott vádak tudatlanságból és rosszhiszeműségből erednek. Utóbbi alátámasztására éppen az 1673. évi radnóti per történetével példálózik, ahol a lelkészek akarták elítélni a coccejanista vádakkal illetett tanárokat és lelkészeket, és végül a főnemesek közbenjárására volt szükség, hogy felmentsék a perbe fogottakat. A radnóti pert kiváltó okot Zilahi a tudatlanságban és az irigységben látta, ami miatt a külföldi országokban szégyenkezni kell az erdélyi pregrinusoknak.

Az Endemann tankönyvével szemben felhozott vádak (pelagianizmus, szocinianizmus, arminianizmus) Zilahi szerint túl általánosak, és a zsinati bizottság nem foglalkozott a bizonyítással sem. Az újítással kapcsolatosan elismerte, hogy Endemann könyve *új hipotéziseket* tartalmaz, viszont azok nem a hitvallások ellen szólnak, hanem éppen a hitvallások védelmét szolgálják.³

³ Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Tanulmányok a magyarországi református egyház négy száz éves történetéből*. Actae Studia ecclesiastica. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 178–182. Ostervald népszerűségét bizonyítja, hogy az 1780-as évek második felében zajló liturgiareform során Kiss Gergely, akit előbb a Melotai-féle istentiszteleti rendtartás revideálásával bíztak meg, később pedig a teljes munkát rá bízták, szükségesnek látta, hogy a lelkészek *Ostervald papi tisztit* lelkigondozói ol-

A gondolat második felében arra is felhívta a figyelmet, hogy a maguk rendjén Luther, Kálvin, Zwingli és Melanchthon is újítók voltak, *abogyan némellyek előtt most is nagy becsületben lévő typossaival megavasodott Coccejus*. Néhány gondolattal később Zilahi *derék theologusoknak* nevezi Vitringát, Turretinet, Pictetust és Ostervaldot is. A felsorolt teológusok viszont nem feltétlenül tartoztak a református ortodoxia képviselői közé. Mindkét Vitringa (idősebb és ifjabb Campegius) Coccejus szövetségteológiájára alapozva építette ki saját teológiai rendszerét. Coccejus cselekedeti szövetségével szemben a kegyelem szövetségét hirdették, amelynek a korabeli holland református teológiában különös jelentősége volt. A két Vitringa ugyanis nem foglalkozott a predestináció értelmezésével, de azzal, hogy a dogmatikában a kegyelmi szövetséget tanították, elkerülték a merev predestinációtan fatalizmusát.⁴ Johann Friderich Ostervald, a francia svájci származású református lelkész többek között Saumurban is tanult, ahol megismerte a holland predestináció értelmezéstől eltérő, Moise Amyraut-féle közvetítő irányzatot, amelyet a szigorú holland reformátusok remonstránsnak minősítettek. Ostervald teológia művei révén jelentős hatást gyakorolt az európai protestáns lelkiség megújulására, írásait több nyelvre is lefordították. Magyarországi és erdélyi megítélése sokszínű volt, kátéjának értékét elismerték, de dogmatikai rendszerének remonstráns vonzatát elítélték. Erdélyben Szathmári Pap Zsigmond, a kolozsvári lelkész jelezte Zoványi György debreceni püspöknek, hogy Ostervald a *Helvét Hitvallás* és a *Heidelbergi Káté* ellen dolgozik. A püspök Szódi Istvánt bízta meg Ostervald munkájának teológiai bírálatával, aki nem sok kivetnivalót látott a svájci lelkész munkájában, és így hozzájárult Ostervald műveinek népszerűsítéséhez, ugyanis a svájci lelkész morális teológiája valóságos reneszánszát élte a század második felében.⁵ Jean Alphonse Turretin svájci lelkész volt, aki felemelte hangját a reformátusok és lutheránusok uniójáért, és a kora felvilágosodás szellemiségéhez igazodva új utakat keresett a dogmatikában, ő volt a liberális ortodoxia egyik képviselője és a racionalista teológia egyik előfutára.⁶ Turretin teológiai gondolkodásának meghatározó eleme a speciális kijelentés volt.

---

vasmányként olvassák. Ld. Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadása, Kolozsvár 2005, 169.

⁴ Klauber, Martin I.: *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism, Jean Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*. Susquehanna University Press, Selinsgrove, PA 1994. Ld. még: Túri Tamás: Felvilágosodás és protestáns egység. A hit fundamentális artikulációinak református megközelítése. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016, 33–37.

⁵ Túri Tamás: *i. m.* 29–30.

⁶ „Tiszteletes Szigethi István és Hunyadi Márton uraméknak is már elküldöttem az Venema uram utrumit, hogy őkegyelmek is aszerint attestállyanak, és küldgyék azután tiszteletes Csepregi uram kezében. Lássák már Driessen és Venema uramék, mint igazították magok dolgokat. Synodus leszén a groningenai provinciában e két professor dolgában, amint nékem írja Driessen uram, ott úgy hiszem, eligazodik mind e két theologus közt való controversia, mind ez a relatio

Benedict Pictet szintén a svájci teológia irányvonalát követve Turretinnel közösen kereste a protestáns unió lehetőségeit. Tekintélyét és elismertségét a rendszeres teológiában hozott újításának köszönhette, ugyanis a skolasztikus módszer helyett a természeti teológiát (*theologia naturalis*) részesítette előnyben, de sokkal óvatosabban, mint ahogyan azt Turretin tette. A predestináció kérdésében mindvégig kitartott a dordrechti zsinat határozatai mellett, és védelmezte a Formula Consensust, emiatt az erdélyi reformátusok többnyire elogadták Pictet munkáit és elveit.⁷

Zilahí Sebes János leveléből egyáltalán nem derül ki, hogy melyik teológiai irányzattal rokonszenvezett, és a per befejezése után sem írt olyan teológiai művet, amelyből ezt kétséget kizáróan megállapíthatnánk. Érdekes viszont, hogy a zsinat remonstráns (szocinianista, pelagianista és arminianista) vádakkal illetve Endemann tankönyvét és így közvetve Zilahit is, anélkül, hogy azokat pontosították volna. Sokatmondó, hogy Zilahí éppen ezt a négy teológust nevezte „derékteológusok”-nak, tudva azt, hogy a maguk korában a teológia újszerű megközelítésével felkavarták az állóvizet, és értelmezésétől függően akár a remonstráns teológia tanításával is lehetett vádolni őket. De azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy ez a per 1791–1793 között zajlott, amikor a „derékteológusok” feltételezett remonstrantizmusa már semmiféle megütközést nem keltett, sőt mi több, akár Vitringára, akár Ostervaldra gondolunk, az erdélyi teológiai irodalom elismert és meghatározó jelentőségű formálóit tisztelhetjük bennük.

A Zilahihoz eljuttatott zsinati vádirat Endemann dogmatikája helyett a *II. Helvét Hitvallás* tanítását ajánlotta a tanároknak. Zilahí, bár nem tagadta a püspök azon jogát, hogy tankönyvet ajánlhasson a kollégiumok tanárainak, elutasította, hogy a *II. Helvét Hitvallás* alapján oktassa a diákokat. Válaszában kifejtette, hogy a *II. Helvét Hitvallás* nem alkalmas a teológia kifejtésére, ezért kell dogmatika könyv alapján oktatni. A hitvallás nem tartalmazza a hit védelméhez szükséges *theologica* és *critica materia*kat, *principium*okat. Hogy a principium alatt mire gondolt Zilahí, nem tudjuk, csupán feltételezzük, hogy talán a 17–18. század fordulóján a svájci református teológiát foglalkoztató fundamentális artikulusokról lehet szó.

---

dolga a groningai magyarok iránt, csak oda is kell azt bízni. Másként hogy a magyarok alumnija azért periculumban forogna, mint tiszteletes Csepregi uram tart tőlle, nem gondolom; látom Venema uramnak azok a groningai magyarok az maga interrogatoriájára ad votum feleltek, nem is annyira azoknak imputállya azt a testimoniumot, mint Driessen uram importunitásának. Másként Driessent és a groningai professorokat sem kell megszomorítani, mert ott is feles magyarok vadnak alumnian.” Főkonz. Lvt. 1735/3; ill. 1735/19.

⁷ Zilahí Sebes János beadványa a Főkonzisztóriumhoz. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. Jelzete: Főkonz. Lvt. 283/1791. A kéziratot nem teljes terjedelmében adjuk közre. Tekintettel a kézirat hosszúságára, csak azt tanfegyelmi kivizsgáláshoz kapcsolódó részt bocsátjuk közlésre. A közlésből kihagyott részben Zilahí a tanfegyelmi kivizsgálás jogtalanságát sérelmezi. A kihagyott szöveg helyét a következőkével jelezzük: [...]. Zilahí Sebes János következtelenül, hol Endeman, hol pedig Endemann formában írta a német teológia megbecsült képviselőjének nevét. Az itt közölt szövegben meghagytuk ezt a következtetlenséget.

Különben is – mondja Zilahi – I. Apafi Mihály felhatalmazta a nagyenyedi tanárokat arra, hogy ők dönthessék el, melyik tankönyvet kívánják használni.

És végül fel szeretnék hívni a figyelmet arra az érvelésre is, hogy Zilahi az Endemann Sámuel tankönyve ellen indított eljárást már csak azért sem javallja, nehogy emiatt az erdélyi református egyház elveszítse a marburgi ösztöndíjas helyeket. Önmagában is érdekes jelenség, hogy egy tanfegyelmi kivizsgálásban ilyen gyakorlatias és az ügy jelentőségétől ennyire távol eső argumentumként jelenik meg az, hogy miért nem kell lefolytatni az eljárást. Ha viszont összehasonlítjuk Zilahi érvelését Csepregi Turkovics Ferenc érvelésével, aki 1734-ben, amikor rávetül a remonstráns teológia követésének gyanúja, azt látjuk, védekezésében is argumentumként használja az erdélyiek számára elkülönített ösztöndíjas helyek elvesztésének lehetőségét. Az ügyet bonyolította az, hogy úgy Venema, mint Driessen az egymás elleni vitájukban az erdélyi hallgatók vallomását fel kívánták használni, s emiatt meg is keresték az erdélyi egyház vezetőségét. Hogy Csepregi komolyan gondolta az ösztöndíjas helyek elvesztésének bekövetkezését, Bonyhai Simon György püspök véleménynyilvánítása is megerősíti, aki ugyan kétségeit fogalmazta meg a franekeri ösztöndíjak elvesztésével kapcsolatosan, de ugyanakkor burkoltan óvatosságra is intette a vita erdélyi érintettjeit a groningeni ösztöndíjak megtartásáért.⁸ A két ügy nem egyebet bizonyít, mint azt, hogy az erdélyi református dogmatika művelésének vitás kérdéseiben az egyházpolitikai realitás, vagyis a külföldi egyházakkal való jó kapcsolat fenntartása és a külföldi ösztöndíjak megmaradása végső érvként hangzik el.

---

⁸ „Tiszteletes Szigethi István és Hunyadi Márton uraméknak is már elküldöttem az Venema uram utrumit, hogy őkegyelmek is aszerint attestálynak, és küldgyék azután tiszteletes Csepregi uram kezében. Lássák már Driessen és Venema uramék, mint igazították magok dolgokat. Synoduslészen a groningaiprovinciában e két professor dolgában, amint nékem írja Driessen uram, ott úgy hiszem, eligazodik mind e két theologus közt való controversia, mind ez a relatio dolga a groningai magyarok iránt, csak oda is kell azt bízni. Másként hogy a magyarok alumniaja azért periculumban forogna, mint tiszteletes Csepregi uram tart tőlle, nem gondolom; látom Venema uramnak azok a groningai magyarok az maga interrogatoriajára ad votum feleltek, nem is annyira azoknak imputállya azt a testimoniumot, mint Driessen uram importunitásának. Másként Driessent és a groningai professorokat sem kell megszorítani, mert ott is feles magyarok vadnak alumnian.” Főkonz. Lvt. 1735/3; ill. 1735/19.

Zilahi Sebes János, székelyudvarhelyi tanár beadványa⁹

Tiszteletes Püspök Uram!
Generalis Sz[ent]Synodus!
Nékem tisztelendő jó Uraim Fautoraim,

Az 1791dikben júliusnak 7dikén Küküllőváron tartatott Generalis Szent Synodusnak az Endeman theologiaja, s az a szerint tanított professorok ellen költ deliberatumat valamilyen nagy tisztelettel vettem, éppen olyan szívemből sajnálom, hogy mi nem is citáltatván, meg sem hallgattatván annyival is inkább meg nem győzöttetvén számadásra és recantatoria condemnáltattunk, holott azon reménységünk és bizodalmunk szerint, melyet tiszteletes püspök uram és a Generalis Szent Synodus iránt formáltatunk magunknak, azt várhatjuk vala, hogyha hibáztunk, minek előtte ily gyalázatos büntetéssel megbüntettetnénk, hibánkról atyai indulattal megintetessünk és a szeretet által ellenkező jóra köteleztessünk.

Én megvallom, hogy a néhai megboldogult Endeman uram munkáját, mind a benne lévő szép rendért, mind a dologért tisztelem és ezen okból vettem is fel manualisnak, de azért nem esküdtem meg in verba magistri: hypothesisek benne is, mint minden manualisul felvétethető auctorban felesen vagynak, de a hypothesis nem hit ágazattya, ami pedig a benne lévő hit articulussaira tartozó dolgokat illeti, már sokszori fontos megvizsgálásom után meggyőződtem, hogy semmi heterodoxia azokban nincsen, mely hiedelemben megerősíte az, hogy ittlétem alatt tartozó kötelességem szerint kétszer adtam számot a méltóságos Főconsistoriumnak afelől, hogy minden iskolai esztendőben mit és mi szerint tanítottam, s még eddig a méltóságos Főconsistoriumtól afelől, hogy Endemannak manualisul való felvételében hibáztam volna, meg nem intettettem, melyet ha heterodoxusauctor lett volna, vigyázatlanságbeli hiba nélkül el nem mulathatott volna. Mindazon által ha Endeman el találta hibázni az egyenes utat, melyet az én csekély tehetségem által nem láthatna, óhajtánám s ki is instálom, jegyeztessenek fel azon botránkoztató helyek és közöltessenek véllem, mert ha a hibáról meggyőzöttetem, nem átkodtam meg úgy benne, hogy mindjárt önként el ne vessem, ha pedig úgy is hibásnak nem ítélek, had tehessem meg legalább én is csekély feleletemet, ha valami módon csendes és atyafiságos szeretet között eligazíthatnók, nehogy, mint ellenkezőknek, a mi hírünk a külső országokra is kiterjedvén, a késő maradék előtt is fenn ma-

⁹ Zilahi Sebes János beadványa a Főkonzisztóriumhoz. Kézirat az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában. Jelzete: Főkonz. Lvt. 283/1791. A kéziratot nem teljes terjedelmében adjuk közre. Tekintettel a kézirat hosszúságára, csak az tanfegyelmi kivizsgáláshoz kapcsolódó részt bocsátjuk közlésre. A közlésből kihagyott részben Zilahi Sebestyén János a tanfegyelmi kivizsgálás jogtalanságát sérelmezi. A kihagyott szöveg helyét a következővel jelezzük: [...]. Endemann nevét Zilahi következtlenül hol Endeman, hol pedig Endemann formában írja.

radjon, és ha ugyan a dolog úgy nincsen, a külső tudós világgal magunkot megítéltessük azzal, hogy Edemann, akit az oda künn való tudós világ nemcsak orthodoxusnak, hanem ugyan orthodoxissimusnak tartott, itt mint haereticus condemnáltatott, sőt okot adjunk azon kegyes fejedelemnek egy mindhalálíg előtte nagy kedvességben volt, s nagy tisztségeket viselt emberén ejtett ily nagy gyalázatért azon academicum beneficiumnak elvonására, melyen esztendőnként két deákjaink tanulás végett tisztességesen tartattatnak.

Ezeknek alázatos jelentése mellett magamot a tiszteletes püspök uram atyai favoraba ajánlván, nagy tisztelettel maradtam

Tiszteletes püspök uramnak alázatos szolgálja

Zilahy Sebes János mpr.

Sz[ékely] Udvarhely 6ta Octobris 1791

Ezen levelemre való válaszadást tiszteletes püspök uramnak mind ez ideig hűjában várván, s abból azért egyebet ki nem hozhatván, hanem hogy azon kéresem meg ne adattassék, másfelől már az egész országot a mi felöllünk, mint megsententiázott eretnekek felől való gyalázatos hír, melyet az említett deliberatum s annak T[iszteletes] T[udós] E. E. szerzői okoztak, bényargalván, már most kételennek látom magamot ebben a dologban odafolyamodni, az holott az efféle dolgokat declarálni mind tartozunk, mind orvoslását várhattuk. A törvényes subordinatiót mindenkor megesmérem helyesnek lenni és azt tisztelem, de ha abban valami törvénytelenséget tapasztalok, annyival is inkább, ha annak célja az én romlásom és gyalázatom, a subordinationnak megsértődése nélkül szabadságot és telyes justádén nékem a törvény a magam oltalmazhatására, és ha ez az oknak rendelkezései törvénytelenisége megmutogatásán kívül meg nem eshetnék, kiktől függeni tartozunk, ettől sem tilt el. Éppen ilyen törvénytelenül való megbántattatásomat látván a nevezett deliberatum által, nem vétek a törvényes és igazságos subordinatio ellen semmit is, midőn annak a törvényekkel való ellenkezéseit rendre kinevezem. Ezek pedig nevezetesen három rendbéliék, úgymint vagy közönségesen a törvényes deliberatumnak természeti ellen vagynak. Vagy a megnevezett könyvet és annak szerzőit. Vagy pedig az a szerint tanító professorokat érdeklik.

I.

Ami azért az elsői illeti, annak bizonyossága e következő cikkelyekből nyilván kitetszik.

1^a Nem lehet vala a Generalis Szent Synodusnak a fennebb leírt instrumentumot, in causa N. N. pronunciált Deliberatumnak nevezni, mert az holott nincsen a Prax. for. Ecclasti XI. és XXXIV diktitulussa szerint in jus et causa matractus legitimeque convictus reus ott nincs processus, nincs causa. Ismét processus extra formamjurisfactus, ipso jure nullus est, ahol pedig processus

nincsen, ott *sententia*, *deliberatum* nem lehet, és ha lenne, azt a törvény mindenkor nullának *pronunciálja* *Prax. For. Ecl. Tit. XXXIV.*

2^a A *Deliberatum* az egész Szent Synodus neve alatt költnek lenni adatik elő, mivelhogy a *Generalis Szent Synodus Protocollum*ából a tiszteletes *generalis notarius* által *extradatáltatik*, s még a *protocollum*ban való *numerussa* is kitétetik. Mely ha igaz, úgy azon kevés idő, mely alatt a Szent Synodusok tartattatni szoktak, nem lévén elegendő egy akkora könyvnek csak elolvasására is, annál kevésbé annak figyelmetes elolvasására, melyből ítéletet lehessen tenni, minden elegendő megvizsgálás nélkül *condemnáltatott*, e nyilván a XIedik Canon ezen szavai ellen vagyon. *Placide exaudiatur ejusque verba accurate persistentur.* Hogyha pedig a nevezett tiszteletes Endemann uramnak két darabokból álló munkájának figyelmetes és szorgalmatos megvizsgálására és arról való igaz törvényes ítéleteknek megtehetésére elegendő időt engedett a *Generalis Szent Synodus* a T[iszteletes] T[udós] E. E. bírának, úgy mi módon lehet ezt a *Generalis Szent Synodus deliberatum*ának nevezni, holott már ekkor a *Generalis Szent Synodus*nak el kellett venni oszolni, ezen úgy nevezetett *deliberatum* T[iszteletes] T[udós] E. E. szerzőinek mind együtt is igen kevés számból kellett s lehetett állani és ezen *deliberatum*ot ezen keveseknek a *Generalis Szent Synodus* elvégeződése után tenni? Ide járul:

3^a Hogy az ilyen nevezetes dolgoknak meghatározásában nem hogy a papi renden lévő egynéhány T[iszteletes] T[udós] E. E. *deputatusnak*, de még a mostani formában tartattatni szokott *Generalis Szent Synodus*nak ítélet tételével is minden kifogás nélkül megnyugodni nem tanácsos, mivel ha az efféle dolgoknak meghatározásában valami hiba esik, az abból következő gyalázat nemcsak egy-két emberre s nevezetesen papra háromlik, hanem az egész *reformatus* statuson lévő minden úri rendekre és az egész tiszteletes *szent clerus*ra, az efféle mocsok országokra s örök időkre terjed.

Mikor volt a radnóthi synodus, még 1673-ban? S még is a Szent Synodusnak a Dési Márton, Csernátóni Pál, és Pataki István dolgában elkövetett buzgóságát emlegetik a külső országok, minden *ecclesiai* historiák, s a késő maradék szégyenli, midőn azt olvassa a néhai nagyérdemű Bod Péter uram püspökök életéről írott könyvében a Kovásznai Péter püspök életében. Ennek idejében (úgymond) a tudatlanság és az irigység szerzett vala Erdélyben háborúságot a Coccejus tanítványinak és ismét megvizsgáltatván szorgalmatosan a dolog, úgy találtatott, hogy a vádoltatott professorok holmi szöllások formájiban követték a Coccejus értelmét, de azok a hitnek fundamentumos ágazataira ki nem terjedtek, sem semmi olyas botrányozást nem szerezhettek volna. A papok azért ilyen *sententia*t mondtak, hogy Dési Márton professorságából kivettessék, Pataki István adjon *reversalistsat*. Csudálatos *conclusio ex praemissis* ártatlanoknak találtatnak s még *sententia* *pronuntiáltatik* ellenek. Mennyivel több volna pediglen ma, amit abban szégyelhetne a késő maradék, ha a T[iszteletes] T[udós] *szent clerus*nak kelletin túl levő tüzeit, magának első Apaffi Mihály fejedelemnek,

cancellarius Bethlen Jánosnak, Bánfi Dénes, Rhédei Ferentz, Kapi György tanácsuraknak, és az egész ország színének (kik ezen synodusban minnyájan személylesen jelen voltak) egyenes indulattyok úri tekintetek nem mérsékelte volna.

Hogy azért a jelen való materianak decisiojára nemcsak akárki, hanem mind az úri, mind pedig a papi és professori rendből a dologba mélyen, józanon s törvényesen bélátó nagy tekintetű méltóságok és tudományokról s egyenes indulattyokról mindenek előtt esméretes T[iszteletes] T[udós] professori és papi férfiak rendeltessenek ítélő bírákul, mind a példa törvényül szabja, mind pedig a dolognak minden tekintetekre nézve súllyos volta megkívánja. Az ilyen színű dolgokban nem szűkölködünk olyan példa nélkül is, hogy a külső országai, nállunknál tudósabb embereknek ítéletek megtudakoztatott, mint az 1561-ben Medgyesen tartatott synodusban a két protestáns valláson lévők disputatiojának actái akkori fejedelem, Joannes Sigismundus parancsolattyából a németországi nevezetesebb academiák ítéleti alá vettették. Lampe Hist. Ecl. Hung. Et Transilvaniae ad annum 1561.

4ta Valamint az embert, úgy egy könyvet is addig törvényesen condemnálni nem lehet, ha szintén egyéb írást az érdemléné is, valameddig az az ellen való vádak feleletre ki nem adattatnak, és annak vagy élő szóval, vagy írással való oltalmazására valaki meg nem hallgattatik, még a legnagyobb és bizonyos gonosztevőnek is megengedi a törvény a maga oltalmazását, és a kívül finalissententiat tétetni nem is engedi. Sőt

5ta Megkívánnya azt is, hogy a sententia partibus praesentibus pronunciáltassék (Prax. For. Ecl. Tit. XXXIV). Én pedig részemről ebben semmit nem tudtam addig, míg az úgynevezett deliberatum még a múlt 1791dik esztendőben octobernek 22dik napján udvarhelyi szállásomra véletlenül bé nem érkezett.

II.

Az úgynevezett deliberatumban az említett könyvre s annak megboldogult szerzőjére nézve a T[iszteletes] T[udós] E. E. bírák ítéletére ezeket jegyzem meg:

1^a Azt merészlik mondani a T[iszteletes] T[udós] bírák, hogy sok helyeken ellenkezik Helvetica Confessionkkal és Hejdelbergi Catechismusunkkal. Ha a Helvetica Confessio és Hejdelbergi Catechesisen az a tudomány értetik, amely ezekben magokban vagyon, úgy nem ellenkezik, ha pedig ezeken a könyveken értjük egyszersmind azokat a magyarázatokat, melyeket némelyek a régi tudósok közül, s nevezetesen a coccejanusok azok körül tettek, úgy megengedend, hogy az említett symbolicus könyvekkel sok helyeken nem egyezik meg. De akkor az Endemann tudománya, nem az említett symbolicus könyvek tudományával magával, hanem azokat helytelenül magyarázóknak értelmekkel ellenkezik. Egyik, mint a másik, ember volt. Kérdés, melyik hibázott többet, vagy szóllott s tanított helyesebben? Csak azért pediglen, hogy valaki a régiek-

nek minden hypothesisait helybe nem hadja, senkit is szánakodást érdemlő praejudiciumon kívül kárhoztatni nem lehet.

2^a Azt merik mondani másodszor, hogy abban pelagianismus, socinianismus, arminianismus sat. vagyon. Ez a sat. igen széles értelmű és ebben a függésben tehet mindenféle eretnekséget deismust, naturalismust, libertinismust, athacismust, papismust, fanaticismust, s még mit nem? Hogy pediglen ugyan azon egy könyv mindenféle eretnekséget magába foglallyon és annak szerzője minden tévelygésekben lélegzellyen, tellyes lehetetlen, mivel azok között is egyik ellene mond a másiknak. De nem hogy ezt, hanem még csak hogy pelagianismus, socinianismus és arminianismus volna benne, azt a T[iszteletes] T[udós] E. E. bírák csak mondják, de meg nem bizonyították, s hogy meg bizonyíthasák, soha sem is reménylem.

Én az említett könyvet sokszor olvastam által, magát a néhai auctort is hallgattam s iskolai cursusomban is már másodszor megyek rajta kétség kívül, hogy egy tanítónak aki nem egy-két napot, hanem egész esztendő, s néha többecs két is ráfordított valamely manualisul felvett könyvnek elolvasására jobban utána kell járni, minden abbanlévő legkisebb dolognak is mint a szokott cselekedni, aki két-három napok alatt oly céllal, hogy abban valami eretnekséget találhasson, függés és elegendő megfontolás nélkül keresztül kandikállyá, s mégis mindeddig a vádul kitett eretnekségeket manualisomban nem tapasztaltam, sőt állhatatosan erősíttem, hogy az említett tévelygéseket még senki is úgy meg nem cáfolta, mint az említett könyvnek már megboldogult auctora. Azt nem lehet tagadni, hogy ne volnának benne némely új hypothesisok, új erősségek az ellenvetések megcáfolására olyan feleletek, melyeket a régi systematicusokban nem látunk, és ennyiben a régi systematicusoktól eltávozott, de ezekre annyival nagyobb szükség vagyon, amentől bizonyosabb az, hogy a régibb systematicusoknak elhalálózások után a mi szent vallásunknak ellenségei újabb mesterségeket, fortélyokat, ellenvetéseket, fegyvereket gondoltak, mellyekkel azt ostromolhassák. Valamint hogy azért ma egy nemzettség a más ellen régi módi fegyverekkel szerencsésen nem hadakozhatik, úgy a régi systemakban lévő gondolatok is nem mind, de ha azok ártatlanok, annál is inkább hasznosok egyaránt alkalmatosok az újjonnan elgondolt ellenvetéseknek visszaverésére. Vagynak igenis újjítások és symbolicus könyveinkkel tam is articulis fundamentalibus, qua metiam in minus fundamentalibus megegyezők, úgy látszik, nem kell megvetni, hanem inkább bé kell venni, mert ha eleitől fogva az efféle Szentírással megegyező, de egyszersmind elmés és új gondolatok, s ezeknek értelmes rendben való szedése megvettettek volna, ma sem a theologia, sem a philosophia ilyen tiszta és világos állapotban nem volna, amint vagyon. Ha valamely auctor méltó a kárhoztatásra azért, hogy abban új gondolatok, új hypothesisok, új erősségek sat. vagynak, úgy ma a legjobb auctorok, sőt a még némelyek előtt most is nagy becsületben lévő typussaival megavasodott Coccejuss mindnyájunk tiszteletit megérdemlő Calvinus, Zvinglius, Melanchton, Luther

munkái (minthogy ők is az előttük élt systematicusok nyomdokától eltávoztak) mindenek felett megérdemlik ezen büntetést.

3^a El merik azt is mondani továbbá a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák, hogy mind a deákok, mind más emberek között máris amiatt sokan megvesztegetődtenek. Micsoda tudomány által? Azon veszedelmes és dögletes tudomány által, melyet még senki meg nem mutatott, melynek még semmi károsabb s veszedelmesebb következése sem látszik sohol, mint a Vitringa, Turretin, Pictet, Ostervald s más derék theologusok tudományának legalább semmi rosszabb nincs, mint Coccejus hypothesisinek és még a szent sátor deszkáit egybefoglaló karikákban is feltalált süketlen és a léleknek idevességére tellyességgel nem célzó tyussainak, aminéműekkel a néhai Endemann az ő hallgatóit, s olvasóit nem fárasztotta, hanem azok helyett a Szentírással szépen meggyező, s annak világosítására igen hasznos gondolatokat iktatott bé theologiajába. A tudománynak jósága, avagy veszettsége az erkölcsökben üti ki magát, azokat vesztegeti meg, ott tetszik meg; hozattassanak elő hát azon sok megvesztegetődött személyek, vizsgáltassanak meg erkölcsokről, Istenhez való félelmekről, s ahogy több veszett erkölcsű ember találtassék ezek között is, mint a Coccejus nyomán járó emberek között, tellyességgel nem hiszem, hogy rossz indulatú ember ne találkozzék ezek között is, mind állítani, mind kívánni balgatság volna, mert az ember nem angyal, a legártatlanabb, legszentebb és hasznosabb tudományt tanító Jézus Krisztusnak is volt egy Judása. Továbbá honnan tudják a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák, hogy olyan sokan megvesztegetődtek? A magok tapasztalásokból-é, vagy csak gyanúságból? Beszéllettek-é azon sokakkal? Vetélkedteké azokkal a mi deákjaink közül? Lehetetlen volna nekünk abban valamit ne tudni: tehát csak a hátulsó fele maradván azon csak gondolom, de valósággal nem tapasztalt személyeknek kinevezésére igen alkalmas volt azon széles értelmű és minden meghatározás nélkül való kitétel (sokan), mert ha a dolog arra kerekednék, hogy a megvesztegetettettek személyesen kineveztessenek, úgy reménlem, hogy ezeknek kinevezésére név nem fogna találatni, hanem ha mindazok veszett tudományú embereknek ítéltetnek s neveztetnek, mint mi is, kik Coccejusnak, Bukmannak hypothesisinek neveket alája nem írják.

4ta Méltó a megjegyzésre még az is, hogy ítéletem szerint ezen minden fundamentom nélkül való vádakra a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák eretnekséggel vádolnak és kárhozzátanak egy könyvet, melynek auctoraban, mi kik őtet esmértük és hallottuk, a méltatlanul reáent eretnekségek helyett, csak nem hozzá hasonlíthatatlan kegyességet, az Isten és vallás ellenségei ellen tüzesen tusakodó szent buzgóságot tapasztaltunk. Egy hetven esztendőn fellyül lévő embernek tudományát, kit már az ő ideje arra nem vitt, hogy valamit vagy a maga mutogatásáért, vagy elmebéli viszketegség agyafúrtságból újjíttson és taníttson, hanem aki mindent lelki esméretében való meggyőződésből cselekedett. Egy olyan embernek tudománnát, akit nemcsak mi, kik őtöt esmértük,

hanem az egész külső tudós világ, orthodoxusnak, sőt ugyan orthodoxissimusunak tartott és tart ma is közönségesen, melyért a szabadabb gondolkodásúaktól pietistának, vagy amint ma az ilyeneket a külső csúfolkodó világ csúfságból közönségesen nevezi Kättzernek csúfoltatott és az úgynevezett Kettzer almanachba is neve más hozzá hasonló derék emberek nevével együtt bétettette. Mit fog már ekkor a külső tudós világ ítélni, midőn meghallja (s meg nem hallani lehetetlen is), hogy akit ők felette nagy orthodoxusnak tartottak, s tartanak, mi náloknál kevesebb tudománnyal bíró keskeny atmosphaeráú emberek, azt mint haereticust és tévelygőt megsententiázzuk? Vallyon midőn ők nem tudják, hogy említett könyv kárhoztatása csak némelyektől esett, ennek gyalázzattyát nem az egész közönségnek, a reformatastatuson lévő minden úri és papi rendeknek tulajdonítták-e? Vallyon nem elveszé a külső tudós világ előtt közönségesen az a becsületünk és kedvességünk, melyet mindeddig érdemünk felett megbizonyítottak mihozzánk? Vallyon nem fogják-e ezzel szembe fogni és orcázni, ami mind az úri, mind a más rendből tanulás végett odamenendő ifjainkot? Netalám ezen kedvetlen következésekről nem is gondolkoztanak a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák, vagy ha igen, felettébb kicsidnek kellett ezeknek láttatni T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák szemei előtt. De továbbá

5. Talám könnyű és kicsi dolognak állították a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák eretnekséggel s tévelygéssel vádolni és kárhoztatni egy olyan embernek, minémű volt a néhai Endemann könyvét és tudományát. Legalább az ő tisztségének méltósága hivatalának szentséges, nagy, jó és mély tudományának mindenféle kiterjedett jó híre, azt kívánnák vala, hogy egy kicsinyég nagyobb kíméléssel és írtózással nyúljanak vala személyéhez, mert ugyan is kicsoda az ma részünkön itt, mi közöttünk a belső hivatalban, aki akár hivatalára, akár tisztségire nézve véle egybe hasonlíttathatnék? Úgymint, aki jó darab ideig a hassiai mostani kegyes fejedelemnek igen kedves papja, annak utána a hannoviai ecclesiák püspökje, magának a kegyes fejedelemnek az ecclesiái dolgok igazgatásában legelső titkos tanácsosa, a marburgi híres universitasnak első és mind tudományáról mind hasznáról igen nagy és jó hírű theologiae professora s doctora, magának a kegyes fejedelemnek egész utolsó pihenéséig igen kedves embere, s mondhatni barátja. Vallyon ha egy ilyen kedves és dicsőséges emberen esett ily nagy és csúfos gyaláztatot azon kegyes fejedelem meg fog hallani, micsoda indulattal fogja venni? Vallyon azon magához való háládatosság gyánánt fogja-e nézni, melyel tartozunk mi őnékie azon splendidum beneficiumért, melyen esztendőnként tanulás végett az ő ingyen való kegyességéből két ifjaink gazdagon tartatnak? Vallyon nem adatik-e ok ezáltal őnékie, sőt más kegyes fejedelemeknek s republicaknak is magyar ifjaink tanulása felsegíttésére rendelt beneficiumainak töllünk való megvonására? Isten kegyelmességéből láttyuk hazánkban a tudományoknak naponként való gyarapodását, de azzal mégsem hízkelkedhetünk magunknak, hogy a külső országiaknak ebbéli segítségek nélkül ellehetnénk. Nemcsak, hogy nem kicsiny dolog annak okáért, sőt igen káros és vétkes egy ilyen gondolatlan deliberatum által (ha szintén egyéb aránt törvényes

volna is) hazánkban a tudományoknak nagyobb tökéletességre vezető úttyát ekképpen bézárolni. Méltó, bizonyára méltó volna, hogy ennyi s ily káros következéseket igen könnyen maga után húzható ezen dolog azok által, kiknek hatalmába vagyon, expiáltatnék.

III.

Az úgynevezett deliberatum a harmadik rendbéli hibát ítéletem szerint ejtette, a deliberatumban kitett manualis szerint tanító professoroknak személyek ellen, midőn abban köteleztetnek.

1. Annak letételére és az ellenkező tudománynak recantatiojara. Ami ennek első részit illeti, részemről magam minden erőltetés nélkül megcselekszem, mihelyt manualisom tudománnyának eretnekségiről helylesen és törvényesen meggyőztettem, ekkor nem várok semmi kényszerítést manualisomnak elvetésére, de valameddig ez a helyes és törvényes convictio meg nem esik, a lelkeken pedig az egy Istenen kívül senki sem uralkodhatik, engemet vagy más akárkit is annak letételére erőltetni s kényszeríteni, ellenkezik szent vallásunknak dicső tudománnyával, minden törvénnyel, minden igazsággal, ez nem egyéb, hanem oppressio és a szent clerusban absoluta auctoritas lenne, melytől Isten, midőn a hierarchianakterhes igája alól sok idő, sok munka s bajoskodás által is igen nehezen szabadulhattunk ki, őrizzen meg kegyelmesen, hogy pedig a törvényes convictio mi reánk nézve megesett volna, magok a T[iszteletes] T[udós] E. E. bírák is nem fogják állítani, még is 2szor recantatoria is köteleznek, nem gondolván azzal semmit is, s tellyességgel reám nem bizonyítván, hogy hibáztam-é valamit, vagy nem? S ha igen, szánt szándékkal vagy erőtlenségből egy auctornak nyomdokát követvén, mellynek tudománnyának veszettségit (ha ugyan úgy volna) elmém gyenge tehetsége fel nem fedezheti, győztettemé arról meg, vagy nem? Meggyőztetvén is megátalkodtamé benne vagy pedig kész vagyok arról önként lemondani? Mindezeket mondom meg sem gondolván, annyival is inkább véghez nem vivén a T[iszteletes] T[udós] E. E. ítélő bírák csak egyenesen recantatoria akarnak húzni. Hát ugyan nem kézzel fogható-é itt a törvénytelen erőszak-tétel? Amint ez még nyilvánabban ki fog tetszeni a következő cikkelyekben megiratandó pontokból. [...]

4ta Szükséges dolognak ítélik a T. T. ítélő bírák, hogy ennek utánna a püspök, vagy Generalis Synodus megvizsgálása nélkül manualis theológiát a professorok ne tanítsanak, a leghasznosabbnak látná a Generalis, hogy minden kollegyomokban ne egyéb, hanem a Helvetica Confessio tanítatnék.

A Szent Synodusnak és a tiszteletes püspököknek azt a jussát, mely valósággal azokat illeti, nem lehet contradisputálni, de ellenben professoroktól se lehet megtagadni azt, ami őket illeti, mind a két résznek vagyon ebben bizonyos jussa, mely egyiktől is meg nem tagadtathatik. A superintendentianak jussa ebben az, hogy megvizsgálja, hogy haereticus auctor manualisnak fel ne vétessék, és ha valaki ilyent venne fel, annak heterodoxiajáról meggyőzze, atyáiképpen meg-

intse és velle letétesse, melyet ha cselekedni nem akarna, akkor törvényesen többre is el mehet. De a professoroknak is vagy on azon jussok, hogy az orthodoxus auctorok közül a magok szabadságok szerint azt válasszák, amelyik az ő tetszésekkkel leginkább megegyezik, ebben sohult semmit mi közöttünk sem az idegen országokon a theologiae professoroknak törvényt nem szabnak sem püspök, sem fejedelem, úgy annyira, hogy akik gusztussok szerint való systemat filumot nem kapnak, magok készítenek magoknak arra alkalmas sciagraphiat. És ha első Apaffi Mihály fejedelem a nagyenyedi theologiae professornak ezt a jussat adta, hogy néki senki ismanualist ne praescribálhasson, hanem azt választhassa, amellyiket tetszik, s ezen jussát annak maga fejedelmi diplomájával (mely az enyedi bibliotheca archivumában tartattatik) confirmálta, akkor azon jussal élni minden theologiae professornak, tehát nekem is szabadságot és hatalmat ad az Approbatabeli Constitutio (Approb. Const. P 1. Tit. X. Art. 2.) az holott e vagy on az evangelicus orthodoxus fejedelmeknek szabados dispositiojára hagyatík, akár a kolozsvári Farkas utcai templom körül erigáltassanak kollégyomot, vagy derekas scholat, akár pedig Fejérváratt, vagy ha mind két helyt akarják, a következő harmadik articulisban, ha lehetne többek is azon móddal és jussal állíttassanak. Ismét

5^a Nem lehet ezen jussunknak kezünkben való kifacsarása nélkül minékünk ez vagy amaz auctort manualisul obstrudálni, az akár Rissenius, akár Vitringa, akár Pictet, akár Ostervald, akár Bekkius, akár Vittenback, akár Endemann, akár Helvetica Confessio legyen, hanem ki-ki ezek közül azt választani, amellyik tetszik, telyes jussal bír, és akinek tetszik a Helvetica Confessiot választani, semmi ellenemre nincsen, de én magam ezen okokból nem választhattam s választhatom elsőször közönségesen, hogy az confessio fidei, nem systema theologicum, melyben másodszer a sarkolatos igazságok vagynak meg, azok is néhol nem elegendő erősségekkel megtámogatva, hanem csak amennyire egy confessioban megkívántatott. Harmadszer ebben minden szükséges és a theologiában az adversariusok nyilai visszaverésére megkívántató minden theologica és criticamateriak, principiumok meg sincsenek, amelyeket nagy confusio zűrzavaron kívül bele sem lehet szőni. Negyedszer az elenctica moralis, sőt pastoralis tehologiák és a liturgiokról való utasítás is mind belé vagy on elegyítve, mind szükség volt egy fidei confessioban, amellyet már régtől fogva a bölcsebb tudósok a zűrzavarnak, hosszaságnak, unalomnak elkerülésire egymástól külön-külön szakasztottak. Ha még is ötödszer mindezeket a Helvetica Confessio szerint egybekötnök úgy egyiket is illendő függések, kit-kit a maga principiumaiból le nem lehetne hozni, s a munka annál erőtlenebb lenne. Utollyára a manualisnak ollyannak kell lennie, amelyből az olyan szegény deákok, akik a szükség miatt egyéb könyveket nem igen szerezhetnek az igazságot által láthassák, s meg érthessék, mert egyszeri hallásra könnyen felejt az ember, de ha legalább a manualisban azoknak, amelyeket a professoroktól hallottanak, ideai rövideden mind meg vagynak, azon egy-két szóból a professoroknak arról tett magyarázattyára alkalmasint reá emlékeznek, már pedig a Helvetica Confes-

sióban a hitre tartozó igazságok oly rövideden vagynak feltéve, hogy ezek initiens theologuson a megértésre és meggyőződésre nézve éppen nem segítenek, hanem ollyannak való ez, aki már a theologiai jól tudja és ebből mintegy tükörből, de igen rövid summában, kinézi. Távol legyen pedig, hogy ezáltal a Helvetica Confessionnak méltóságos legkisebb részben is alacsonyítani igyekezném, fidei confessionnak igen jó és szent, annak szerzői is arra avégre s nem manualisnak készítették, szent könyv, a Biblia még annál is szentebb, még sem lehet manualis, s ha ennek ez nem kisebbség, úgy annak sem szolgálhat semmi gyalázattárá.

Valamint hogy annakokáért a T[iszteletes] T[udós] bírák ezen deliberatumnak helyben hagyására s végben vitelére a méltóságos Főconsistoriumot segítségül híván az úgy nevezett deliberatumban parsnak kíványak tenni, úgy én is (ki különben is a hozzám hasonló hivatalban helyheztetekkel együtt egyenesen a méltóságos Főconsistorium kegyes protectioja alatt vagyok) ezen irántam tett deliberatum ellen az én igaz és ártatlan ügyem megtekintésére s ítélésére bátorodom méltóságos Főconsistorium excellentiatokat, s nagyságtokat segítségül hívni, s parsnak alázatosan kiinstálni. Méltóztassanak excellentiatok és nagyságtok ezen dolog iránt oly rendelést parancsolni, mely szerint a bévádoltatott s hír nélkül megszententiatott könyvnek s minékünk is akár vétünk s eretnkségünk, akár ártatlanságunk jöjjön világ eleibe, hogy ártatlanok lévén, sem mi el ne nyomattassunk, sem a dolognak ennyiben való elnyomulása által a következőknek ami eretnkségünk felől való gyanakodásra okot ne hadjunk, hogyha pedig vétkesek vagyunk, a rossznak minekelőtte lábra kapna, akadály vetessék. Melly dolog, hogy annál rövidebben, csendesebben s helyesebben mehessen véghez, méltóztassanak excellentiatok s nagyságtok parancsolni.

2szor. Hogy az úgynevezett deliberatumban kitétetett könyv ellen feljegyzett s még kitéhető minden difficultasok mivelünk s vélem is közöltessenk, had tessesem meg én is írásban azokra való csekély feleletemet. Mind a bevett szokás, mind a fenn említett Approbatabeli törvény ekklesiabeli Canonok és Constitutiók az efféle ügyes bajoknak vitatását s meghatározását ugyan közönséges synodalis gyűlésekben parancsolják, de tudni való dolog az, az eklésiai régi, s újabb történetekből, hogy az efféle szemben való disputáltatásoknak, az emberi erőtlenségek, indulatok, gondolatlanságok, tüzek, szeles buzgóságok, maga nagyzasok, hánykolódások, másfelől félénkségek, szemérmetségesség sat. miatt, mely sok siralmas következtetése voltanak, itt az igaz ügy szenvedett, amott az ártatlan szóval elnyomattatott, itt egy eretnkség ütötte ki magát, amott egy tévelygésnek vagy szakadásnak nyílt tágas kapu, mellyekre mind a szemben való buzgó és indulatos szóvitatás szolgáltatott okot és alkalmatosságot, nem engedvén a csalfa szégyen, hogy a néha helytelenül s gorombán kibocsátott szók is visszavonattassanak, hanem inkább a rossz ügynek is támaszokat kerestetett a maga uraival. Az írásban való disputálás mind ezen rossz következtetésektől sokkal üreesebb midőn mindenik fél a maga asztala mellett hidegvérrel csendes indulattal nyúl a dologhoz, az holott, ha valamit helytelenül igen tüzesen vagy függés és elegendendő erősség nélkül írt, ideje lévén s üdövel az indulatok is csendesedvén, e mellett nem lévén

senki is, kitől valamit szégyelhessen, nem átallya a hibákat megigazítani, kivonni, kitörölni sat. Amiolta a külső országokon ez a mód vétetett fel a disputálásban, sokkal több nehézségek fellegei űzetettek el, mindaddig míg tövel-heggyel hangzó szók szárnyaltak, s azzal elmúltak a feledékeny fülek mellől. Én is azért ezen ügynek helyes eligazítása végett ezt a módot instálom ki alázatosan excellentiatoktól és nagyságtoktól. Mely szerint mikor a velem is közöltetendő difficultasokra teendő felelettemmel készen leszek, akkor

3szor. Rendeltessenek (instálok alázatosan) szent vallásunkon levő mind külső, s mind belső statusból, nem csak akárki, hanem nagy tekintetű, tudományokról, egyenességekről, a Szent Írással megegyező és józan philosophiajokról mindenek előtt esméretes és híres méltóságos úri és tudós professori s papi ítélő bírák (aminéműek nélkül Isten jó voltából kedves hazánk nem szűkölködik) kik a kitétetendő difficultasokat az azokra teendő feleletekkel egybe vetvén, igaz ítéletet tenni mind tudhassanak s mind akarjanak. Melyek szerint

4szer. Noha az úgynevezett deliberatum ereje szerint a generalis director által a jövő szent synodus eleibe vagyunk idéztetendő, mindazonáltal mind az, hogy processus hibás volt, mind az, hogy a mostani cselekedetekkel nyilvánosság jeleit adták a tiszteletes tudós bírák annak, hogy miképpen fognak ottan mivelünk bánni, méltóztatnak excellentiatok s nagyságtok bennem vakmerőségnek nem magyarázni, midőn magamot excellentiatok s nagyságtok előtt egyenesen declarálom, hogy én a synodusban semmiképpen megjelenni nem fogok. Sőt

5ször és utoljára. Minthogy ezen ügynek illendő foruma s törvényes processussa nem volt, még is sententia pronunciáltatott benne, mely miatt egész Erdély országában maga ártatlanok, mégis mint eretnekek, szakadást csinálók, törvényeket megrontók, hitesezettek, infamisok úgy híreltetünk, gyaláztatunk, kissebbítettünk s jegyeztettünk meg a dolgot nem tudó de egyéb aránt jó lelkű emberektől is, ki instálom alázatosan excellentiatoktól, nagyságtoktól, hogy azon deliberatumnak a szent synodus protocolumából való kitöröltetése iránt (ha ugyan ott vagyon) méltóztassanak parancsolni, melynek megnyerését annál inkább reménlem mentől bizonyosabb az, hogy mind a külső, mind az ekleiai törvények az ilyen deliberatumokra nézve ezt jóvallyák, és az egész vetélkedéseknek eligazításában a patronatusnak szava a méltóságos Főconsistoriumnak pedig legfelsőbb hatalma vagyon.

Felhasznált irodalom

- Esze Tamás: A Heidelbergi Káté története Magyarországon a XVIII. században. In: Bartha Tibor (szerk.): *A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Tanulmányok a magyarországi református egyház négyszázéves történetéből*. Actae Studia ecclesiastica. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1965, 178–182.
- Graaf, G. Henk van de: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979.
- Juhász István: Christian Wolff és a református teológia. In: Juhász István: *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*. Kolozsvár 1996, 102–115.
- Klauber, Martin I.: *Between Reformed Scholasticism and Pan-Protestantism, Jean Alphonse Turretin (1671–1737) and Enlightened Orthodoxy at the Academy of Geneva*. Susquehanna University Press, Selinsgrove, PA 1994.
- Kolumbán Vilmos József: Adalékok az Endemann-perhez. In: *Református Szemle* 100 (2007/4), 760–778.
- Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely*. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadása, Kolozsvár 2005.
- Túri Tamás: Felvilágosodás és protestáns egység. A hit fundamentális artikulusainak református megközelítése. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Kovács András (szerk.): *Köleséri Sámuel és az európai korai felvilágosodás. Tanulmányok és szövegek*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár 2016, 23–37.

Levéltári források

- Főkonz. Lvt. 282/1791.
Főkonz. Lvt. 283/1791.
Főkonz. Lvt. 1735/3; ill. 1735/19.

* * *

The attack against the ideas of illumination was at the same time the last desperate attempt of the Transylvanian reformed orthodox theology at the Synod of Küküllővár in 1791, when János Zilahi Sebes and János Bodola were indicted for spreading the teachings of arminian, socionian and pelagian theology. He defended himself in an exhaustive testimony and also defended the book of the German reformed professor, Samuel Endemann, used in Transylvanian schools as manual of dogmatic theology.

Keywords: false doctrine, predestination, János Zilahi Sebes, Samuel Endemann, fundamental articles of faith, heterodoxy, heresy.